

Giriş

Türkçe'deki *da*¹ parçacığının belirteç ve bağlaç olarak kullanımı dilbilim çalışmalarında iyi işlendiği halde, *da*'nın daha birçok kullanımının ve işlevinin incelenmediği görülmüştür (Lewis, 1967; Underhill, 1980; Ediskun, 1988; Ergin, 1990). Sözkonusu işlevler arasında yetenek, olasılık, uyum bildirme, amaç tümceciklerinin bağlacı, koşullu ve yardımcı tümcecik bağlacı, ve odaklama bulunmaktadır. Bu çalışma, *da* biçimbiriminin adı geçen işlevlerini söylem içinde inceleyerek, dilbilgisi açısından anlamsal öbeklendirmeyi amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra, dilbilim çalışmalarında değinildiği halde, tatmin edici bir açıklama getirilemeyen ve tümce düşümleriyle ortaya çıkan *da* kullanımlarına bir açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Değerlendirmeler ve incelemelerde, konuya daha iyi ışık tutmak amacıyla, İngilizce dilbilgisi kurallarına olduğu gibi, Türkçe ifadelerin İngilizce olası karşılıklarına da göndermeler yapılmıştır.

1. Pekiştirme belirteci olarak niceleyicilerden sonra gelen *da*

da, öncelendiği pekiştirme belirteçlerinin şiddetini artırır. Bu, artırımın (intensification) bir derecelendirme belirtecini (adverb of degree) nitelemesi olması bakımından ilginç bir durum ortaya koyar. Aşağıdaki örnekte, *çok*'un pekiştirme (artırma) gücü *da* ile bir kat daha artırılmış görünmektedir, ve iki *çok*'un yan yana gelmesi 'son derece' ifadesini çağrıştırmaktadır.

- (1) Bu oda çok da küçükmiş.
This room is/turned out to be (very) very small!
extremely small!
- (2) Ne de güzel manzara!
What a (very) beautiful view!
magnificent view!

'Ne' belirteci, yukarıdaki örnekte, *da* ile güçlendirilmiş, sanki 'Ne çok güzel manzara!' tümcesi gibi bir tümce ortaya çıkmıştır. Bu tümce Türkçe kabul

¹ *da*, biçimbirimsel (allomorph) nedenleriyle, *de* ve *da* olarak karşımıza çıkar. Bu yapılar toplumun değişik kesimlerinde ve gazetelerde *te* ve *ta* olarak da yazılmaktadır. Bunun nedeni daha çok yapısal olarak benzeri olan bağımlı biçim -*DA*'nın etkisidir; -*DA* dört biçimde görülebilir: -*de*, -*da*, -*te*, ve -*ta*.

edilemeyeceğinden, 'çok güzel' tamlamasının yerine, belki, *görkemli* ifadesi konarak, hem kabul edilebilir hem de *da*'nın artırma/pekiştirme katkısını yansıtan bir tümce elde edilmiş olur.

Aşağıdaki örnekte ise, pekiştirme belirteci olumsuz bir belirteçle kullanılmıştır.

- (3) Bu hiç de hoş bir şey değil!
'This is not a pleasant thing at all!'

2. Adlardan sonra gelen *da*: Odaklama

da özne biçiminde konu olarak edeni tanıtmak, odak noktaya yerleştirmek için kullanılabilir. *İse* ile değiştirilebilir olan *da* izlediği özne ad öbeğini odaklaştırır. Aşağıdaki değiştokuşa bakınız:

- (4) A) Ben eve gidiyorum.
B) Ben de işime bakayım.
'As for me, I'll attend to my business.'

Burada, konuşucu B, bunu söylerken, kendini sadece odaklaştırmıyor aynı zamanda A'ya bir karşılık vermenin bir nezaket olacağını düşünüyor. B'nin aklından geçen řu olabilir: 'Sen (A için) eve gidiyorsun; ben ise, işime bakacağım.' Dolayısıyla, *da* kullanımıyla, konuşucu B konuşma sırasını savmış oluyor. Aşağıdaki örnekler, yukarıdakiyle bir çok benzerlikler taşır:

- (5) A) Nereye gidiyorsun?
B) Çocuęu parka götürüyorum. (Ya sen?)
A) Ben de bakkala gidiyorum.
'As for me, I am heading to local (general) store.'
- (6) A) Hiç haber alamaz olduk senden.
B) Adresimi deęiřtirdim.
A) Ben de sana devamlı mektup gönderip duruyorum.
'As for me, I kept sending you letters.'

Aşağıdaki senaryoda/kurguda, konuşucu, bindiği arabanın üzerindeki çamurları farkeder; bir süre sonra, arabanın devamlı sürüldüğü/ kullanıldığı çamurlu yolu görünce, konuşucu sürücüye

- (7) Ben de bu araba neden bu kadar çamurlu diyordum.
'You know, I had been asking myself why this car was so muddy.'

dediği zaman, konuşucu *çamurlu yol* ile *çamurlu araba* arasındaki ilgiyi kavradığını

işaret etmiş olur. Aşağıdaki örnek, benzer bir *dA* kullanımını sergiler:

- (8) Ben de sandım gelmeyeceksin.
'You know, I thought you wouldn't show up.'

Yukarıdaki iki örneğin İngilizceye nasıl çevrilebileceği gösterilmiştir. Ayrıca, sesbilimsel açıdan *dA* tarafından öncelenen özne ad öbeği bir vurgu ile söylenir. (8)'de, *dA* tümcede başka bir yere konamayacağı gibi, tümceden çıkarıldığı zaman da tümce kabul edilemez bir Türkçe'ye bürünecektir. Yine, *dA* sayesinde ki sözdizimi Özne-Yüklem-Nesne şeklinde ortaya çıkmıştır. Yukarıdaki ifadeye en yakın, yani vurgusuz bir tümce, şu şekilde gerçekleşebilecektir: 'Gelmeyeceksin sandım.'

Bu kısımda son olarak, 'düşününce' (thinking about that) kavramını anlatan *dA*'ya bir örnek vermek istiyorum. Konuşmacı A, kafasını işaret ederek B'ye der ki:

- (9) A) Beyin burası.
B) Hayır, öyle değil. Beyin şurdan başlıyor.
A) O da doğru.
i 'Thinking about that (a second time), it is true.'
ii 'When I think of what you say, it is true.'

3. İki tümce ortasında ortaya çıkan *dA*

3.1. Zıtlık/Karşıtlık

Türkçe'deki ayırma bağlaçları *ama*, *fakat* ve *lakin* olup, bunları İngilizceye 'but', 've/veya 'yet' ve/veya 'however' şeklinde çevirmek olasıdır. Gündelik dilde *ama* biçiminin orta ünsüzü ikizleşerek *amma* ortaya çıkar. Bu ayırma bağlaçlarına ek olarak *dA* da olumsuz bir ilişki, beklenmedik bir sonuç ya da iki ana tümcecik arasında genel beklentilere zıt bir durum belirtebilir. Aşağıdaki konuşma bir radyo sunucusu ile bir dinleyici arasında geçer; dinleyicinin bir kaç kez *günaydın* diyerek selamlamasını sunucu aşağıdaki şekilde keser.

- (10) L) Günaydın, günaydın!
'Good morning, good morning!'
DJ) Günaydın, günaydın da ben bir soru soracağım.
'Good morning, good morning, however I'll ask you a question.'

3.2. Neden ile sonuç tümceciklerini birleştiren *dA*

dA, neden ile sonuç bildiren iki tümce arasında yer alarak neden-sonuç ilgisi kurabilir. Böyle bir durumda, *dA* neden tümcesini takip ettiği gibi sonuç tümcesini önceler. Aşağıdaki örneğe bakınız:

- (11) Türkiye bir gol attı da rahat bir nefes aldık.
'Türkiye scored a goal so we were relieved (took an easy breath).'

Yukarıda, *da*'nın yerini, *sonuç olarak* ifadesi alabilir. İngilizce karşılığı, ya 'so' ya da 'as a result' olabilir.

3.3. Amaç tümcecikleri başlatan *da*

da bir amaç tümcecığı başlatabilir. *da* iki tümcecığın tam ortasında gözükerek iki tümcecığı birleştirir. *da*'nın bu kullanımının yorumlanması 'so that', 'for the purpose of', 'in order to' gibi İngilizce ifadelerdir.

- (12) Susun da ders çalışalım.
'Be quiet so that we can study.'

da tarafından öncelenen amaç tümcecığı aşağıdaki tümcedeki gibi eksiltili olarak atılabilir.

- (13) A) Biraz paran var mı?
B) Ne oldu?
A) Bir iş çıktı da.
'A work of some kind came up, that's why...'
[...I asked you (if you had some money.)]

3.4. Yantümce bağlacı olarak *da*

İki tümce arasına konduğunda, *da* koşul kavramı yansıtabilir. *da* tarafından izlenen tümcecik koşullu tümcecik olurken diğeri ana tümce olur. Türkçe'de şahıs çekimi yapılması koşuluyla *da* yerine geçebilen şartlı bağlaç *ise* vardır. İki olası yorumu olan aşağıdaki örneğe bakınız.

- (14) Bitir da gel.
a) 'Finish and come.' (Bitir ve/sonra gel.)
b) i 'Come if you finish.' (Bitirirsen gel.)
ii 'Don't come unless you finish.' (Bitirmeden gelme.)

(a)'da, *da* iki eylemin sırasını bildirirken, (b-i)'de gelme'nin koşulunun bitirmek olduğunu gösteriyor, (b-ii)'de ise, koşul biraz daha kuvvetlenir gibidir: 'Bitirmeden gelme.' Bu anlamı elde etmek için 'bitir' sözcüğü vurgulanmaktadır.

Bir temel tümcecik ile bir yantümcecik arasında bulunduğu zaman, eğer iki tümcecik arasında olumsuz ya da beklentilere aykırı bir ilişki bulunursa, *da madem* ile yer değiştirebilecek bir anlam ve kullanım kazanır. (15)'e bakınız:

- (15) Hiç bir şey yoktu da bizi niye bu kadar üzdüler.
'Seeing that there wasn't anything (serious), why have they worried us so much.'

Böyle bir örnekte, *da*'nın bu anlamı ve kullanımı İngilizce'de 'seeing that' bağlacı ile karşılanabilir. (16)'de ise, bir eksiltili düşünüş sözkonusudur:

- (16) A) Ali 'Hawai adaları çok iyi' diyor.
B) Gitti da (...gördü sanki)
'As if he had gone (...and seen it).'

İkinci yüklem, *gördü*, ile *sanki* eksiltili olarak düşünce, *sanki*'nin kullanım yükünü burada *da* çekmektedir. B'nin söylediği şu şekilde de değiştirilebilir: 'Gitti sanki'

4. Yardımcı kip sözcüğü işlevine sahip olan *da*

4.1. Yetenek

Türkçe'de, 'yetenek' kavramı bildiren ve gösteren bir yapım eki vardır: *-Abil*. *da*'nın, belli tümce yapılarında bu ekin işlevini görebilmesi olasıdır. Bağlaç olarak *da*'nın işlevlerinden biri 'bile' kavramını belirtmektir. *da*'nın bu kullanımı, *-sIz* 'without, in the absence of' ekinin (özne ve nesne ad öbekleri dışındaki) ad öbeklerine getirilmiş şekliyle aynı tümcede gerçekleşirse yetenek bildiren bir yardımcı kip sözcüğü işlevine bürünür. Tümcenin zamanı geniş zaman olmalıdır. Bu anlatılan şu kalıpla açıklanabilir:

özne ad öbeği+ (nesne ad öbeği)+ dolaylı ad öbeği-sIz+yüklem öbeği

Aşağıdaki örneklere bakınız: İngilizce şıkların (a)'ları Türkçe anlama daha uygun düşer.

- (17) A) Babama para gönderecek miyiz?
B) Boş ver. Babam parasız da idare eder.
(Boş ver. Babam parasız idare edebilir.)
a) 'Never mind. He can manage (things) without money.'
b) 'Never mind. He manages (things) even without money.'
- (18) Bu ağaç susuz da büyür. (Bu ağaç susuz büyüyebilir.)
a) 'This tree can grow without water.'
b) 'This tree grows even without water.'

4.2. Uyum

Yukarıdaki kurallar, aynı zamanda, eylemi yapan kişinin bir uyum içerisinde olduğunu, belli bir duruma itiraz etmediğini ortaya koyabilir. Aşağıdaki konuşmada,

Veli'nin tercihleri konusunda fazla sert veya ısrarlı olmadığı görülür.

- (19) A) Çay için şekerimiz kalmamış!
 B) Veli çayı şekeriz de içer.
 'Veli doesn't mind drinking tea without sugar.'

4.3. Olasılık

Genellikle tümce içinde pozisyonu eylem öbeği ve nitelediği öbek arasında olan *da*, olasılık kavramı bildirebilir. Aşağıdaki örnekler, *da* tarafından nitelenen üç farklı sözcük türünü içerir; nesne ad öbeği, kalma durumu, ve ortaç.

- (20) Çocuk bu, hata da yapar. (Nesne Ad Öbeği)
 (Çocuk bu, hata yapabilir.)
 'This is a mere child; he can err.'
- (21) Önemli değil; burada da kalırız. (Kalma Durumu)
 (Önemli değil; burada kalabiliriz.)
 'Not (too) important; we might stay here.'
- (22) Çocuklar sınıfta oturarak da konuşur. (Ortaç)
 (Çocuklar sınıfta oturarak konuşabilir.)
 'Children can speak while sitting.'
- (23) Derdinizi yazarak da ifade edersiniz.
 (Derdinizi yazarak ifade edebilirsiniz.)
 'You can express your problem in writing.'
- (24) Ayşe okula yürüyerek de gider.
 (Ayşe okula yürüyerek gidebilir.)
 'Ayşe may walk to school.'

5. Tümcesizleştirme

da'nın diğer kullanımlarına kısaca bir göz atmak istiyorum. 'Tümcesizleştirme' (desententialisation) olarak adlandırılan daralma işlemiyle *da*'yı izleyen tümcelerin yitmesi sözkonusudur. Lehmann (1988:193)'in belirttiği gibi, tümcesizleştirmede, 'belirli durumlara göndermeye izin veren tümce bileşenleri düşer; durum tipikleştirilir.' Böyle bir daralma, 3.3'te örneklenen daralmadan daha derin ve büyüktür; (13)'üncü örnekte *da*'yı izleyen eksik kısım, bağlamdan, yani önceki bildirimlerden edinilebilir.

Aşağıdaki örneklerde, tümcelerin bazı bileşenleri atıldığından ve *da*'dan sonra gelmesi gerekenler tüpleme yoluyla açıklığa kavuşturulduğundan dolayı tümcesizleştirme bir tüpleme olgusu olarak karşımıza çıkar.

- (25) Adam sen de! [...başına bela olma]
'Man, (buzz off), [don't become a nuisance as others did.']
- (26) Aptal sen de! [...git başımdan]
'You fool, [you also get away from me!]
- (27) Sus sen de! [...başkaları gibi gürültü yapma]
'Quiet you! [you don't make noise as others have done]

*dA*nın kullanıldığı bu ifadeler, meydan okuma gibi tipik olumsuz tonlar taşıyan ünlemlerdir ve bunlar ekleme belirteçleri olarak sınıflandırılabilirler. Bu ifadeleri yorumlamadaki edindiğim zorluğu belirterek, söyleyebilirim ki bu durumların her birinde *dA*'yi izleyen bir tümcecik önceleri vardı. Buna göre, köşeli parantez içindeki tümcecikler bu ifadeleri doğruya en yakın biçimde tamamlar.

6. Sonuç

Bu çalışma *dA*'nın dilbilim çalışmalarında az işlenen veya hiç işlenmemiş işlev ve kullanımlarını ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. *dA*'nın belirteç ve bağlaç işlevleri iyi kurulmuş olup, zamanla edindiği kullanımlar, onu son derece yaygın kullanımlı bir parçacık haline getirmiştir. Bu yaygınlık çerçevesinde, şu işlev ve kullanımları edinmiş görünmektedir:

a. Ad Öbeklerinden sonra

- i. ekleme
- ii. odaklama
- iii. konuşma akışında sıra belirtme
- iv. *ikinci kez düşünme*
- v. bağlantı kurma

b. Nesne Ad Öbeklerinden sonra

- i. ekleme
- ii. olasılık

c. Dolaylı Nesne Ad Öbeklerinden sonra

- i. yetenek
- ii. uyum

ç. Niceleyicilerden önce veya sonra

- i. pekiştirme

d. Ortaçlardan sonra

i. olasılık

e. Tümcelerden arasında

i. zıtlık/karşıtlık

ii. neden-sonuç

iii. amaç tümce başlatıcısı

iv. koşul belirtme

v. 'madem' kavramını belirtme

vi. 'sanki' kavramını belirtme

da'nın diğer Türkçe sözcükbirimler ya da öbekler ile değiştirilemeyeceği tek bir kullanımı vardır; bu ise ekleme kavramıdır. Bu parçacığın işlevi "alongside with" kavramını ortaya çıkaran ayrı tümcecikler arasında özne ve nesne ad öbekleri arasında benzerlik (paralellik) kurmaktır. Bu tek başına bizi *da*'nın esas işlevi ve kullanımını sadece bağlama olduğu ve *da*'nın diğer kullanımlarının eğretilimsel kullanımlar ve benzeri anlamsal genişlemeler ile edinildiğine düşünmeye zorlar. Örneğin, *da*'nın ekleyici kullanımı, *ve* 'and' aşağıdaki örnekte örneklendirildiği gibi esas anlamdan gelişmiştir:

(28) Kitabını getir, bir de kalemimi.
'Bring your book and your pencil.'

Bu çalışmanın sonunda, bir düşünüş kuşkusuz dikkatten kaçmaz; o da, *da* parçacığının nasıl olup da hemen hemen bir düzine farklı işlev için kullanılabilirdiğidir. Açıkça, bu kimi anlamsal değişmeler ve özellikle anlamsal genişlemeler olgusu ile ilgilidir.

Kaynakça

- Ediskun, H. (1988). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
Ergin, M. (1990). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
Lehmann, C. (1988). Towards a typology of clause linkage. In J. Haiman & S. A. Thompson (eds.) *Clause combining in grammar and discourse*. 181-225. Amsterdam: John Benjamins.
Lewis, G. L. (1967). *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
Underhill, R. (1976). *Turkish Grammar*. Massachusetts: MIT Press.